

KIRIKUD KÜLMAS SÕJAS: AASTA 1956¹

MARTIN GRESCHAT

POLIITILISED SÜNDMUSED

Aasta 1956 algas NLKP keskkomitee esimese sekretäri Nikita Hruštšovi salastatud kõnega NLKP XX istungjärgul Moskvas, ööl vastu 25. veebruari. Suletud uste taga kuulasid umbes 1400 delegaati neli tundi Stalini kuritegude paljastusi.² Aasta 1956 lõppes novembris suitsevate varemete ja paljude hukkunutega Budapestis ja mujal Ungaris, aga samuti Port Saidis Egiptuses. Tuletagem

¹ Saksa-Eesti akadeemilise nädala *Academica VI* raames Tartu Ülikooli usu-teaduskonnas 2. oktoobril 2002 peetud loeng.

² Vrd siinkohal ja konteksti osas: Martin Malin, *Vollstreckter Wahn. Russland 1917–1991* (Stuttgart, 1994); Stephen E. Ambrose, Douglas G. Brinkley, *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938* (New York, 1997); John L. Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History* (Oxford, 1998); Donald Filtzer, *Die Chruschtschow-Ära. Entstalinisierung und die Grenzen der Reform in der UdSSR 1953–1964* (Mainz, 1995); William J. Thompson, *Krushchev – A Political Life* (New York, 1995); Winfried Heinemann, Norbert Wiggershaus, hrsg., *Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez* (München, 1999); Mark Kramer, “The Soviet Union and the 1956 Crisis in Hungary and Poland”, *Journal of Contemporary History* 32 (1998), 163–214.

lühidalt meelde, mis toimus vahepealsete kuude jooksul.

Stalini surm 5. märtsil 1953 võimendas Kremli juba mitu kuud tagasi alanud võimuvõitlust partei- ja riigijuhi koha pärast. Samas tõi diktaatori surm ilmsiks ka raske kriisi, millesse režiim oli sattunud. Tööstuse ja veel enam põllumajanduse areng oli piiratud või koguni seiskunud. Elanikkonna elatustase oli väga madal, kusjuures olukord maal oli hullem kui linnades. Jätkuv poliitiline terror osutus üha enam kontraproduktiivseks, sest nii ei olnud enam võimalik tõsta töömoraali. Samal ajal hävitas poliitiline terror igasuguse omainitsiatiivi – kuni kõige kõrgemate juhtivkohtadeni välja. Pärast Stalini surma ja eelkõige pärast salapolitsei võimsa juhi Beria “väljalülitamist” juulis 1953 lisandusid rahutused ja ülestõusud vangilaagrites, sh Gulagi arhipelaagis, mis suudeti vaid suure vaevaga maha suruda. Aga laiadest rahvahulkades võttis kirjeldatud olukorra tõttu üha enam võimust pahameel ja rahulolematuse. Uuele – rõhutatult kollektiivsele – Kremli juhtkonnale oli selge, et kõikehõlmavaid majanduslikke, sotsiaalseid ja ka poliitilisi reforme ei olnud enam võimalik edasi lükata. Hruštšov oli siis see, kes nii-öelda haaras härjal sarvist, veeretades eelpool nimetatud salastatud kõnes NLKP XX istungjärgul kogu vastutuse maal valitseva piiritu viletsuse eest Stalini kaela ja proklameerides samaaegselt kõikehõlmavat ideoloogilist ja pragmaatilist uut algust Lenini vaimus.

Hruštšov arvas, et suudab destaliniseerimise nii-öelda ülevallalt alla läbi suruda. See ei osutunud aga sugugi lihtsaks. Esmajoones napilt kümme aastat Moskva poolt juhitud Ida-Euroopa satelliitriikides võimendas esimese sekretäri salastatud kõne juba ammu hõõgunud rahulolematuse kibestumuseks. Üleüldise rahulolematuse kliimas hakkasid talupojad Poolas kolhoosidest välja astuma. Töölised moodustasid ettevõtetes sõltumatult valitud nõukogusid. Tekkisid rahutused ja spontaansed streigid. 28. juunil 1956 eskaleerus Poznanis viletsate elutingimuste vastane demonstratsioon ülestõusuks. Selle 74 inimese elu nõudnud ülestõusu suutsid võimud maha suruda vaid sõjaväe abiga.

Selles seoses tõusis rahva lootusekandjaks 1949. aastal stalinistide poolt ametist tagandatud ja aastaid ilma kohtuprotsessita kinni peetud põliskommunist Wladyslaw Gomulka. Hruštšovi ja Kremli juhtkonna tahte vastaselt valis Poola Ühinenud Töölispartei keskkomitee 8. pleenum Gomulka 21. oktoobril 1956 uueks peasekretäriks. Gomulka rõhutas siis korduvalt ja energiliselt Poola tihedat poliitilist ja sõjalist seotust Nõukogude Liiduga. Samal ajal kutsus ta rahvast üles loobuma massidemonstratsioonidest tema isiku ja poliitilise kursi toetuseks, mis nägi ette Poola iseseisvat teed sotsialismini. Ta kutsus inimesi taas tööpostile asuma. Eriti Ungari sündmused ajendasid Hruštšovi leppima nimetatud protsessiga nagu ka stalinlike funktsionääride võimult tõukamisega.

Ungaris oli aastate vältel kogunenud vähemalt sama palju rahulolematust, pahameelt ja viha nagu Poolaski. Eelkõige Mátyás Rákosi terroristlik hirmuvalitsus, millest Moskva visalt kinni hoidis, tekitas üha laiemates rahvamassides nõrdimust. Hruštšovi salastatud kõne teatavakssaamine andis opositsioonilisele meelsusele võimsa tõuke. Opositsiooniline meelsus sai aga veelgi hoogu juurde, kui tulid ilmsiks Poola sündmuste üksikasjad. Selles õhkkonnas paisus Budapestis 23. oktoobril poola kindral Bem'i mälestusmärgi juures peetud poolehoiuavaldus naabermaale kiiresti võimuladviku vastu suunatud massidemonstratsiooniks. Kui võimukandjad vastasid sellele automaadivalangutega, muutusid protestiavaldused relvastatud ülestõusuks. Tulemuseks oli juhtimatu "kaootiline mäss". Uus peaminister, põliskommunist Imre Nagy, ei suutnud selles üleskõetud ja juba kogu maad haaranud õhkkonnas järgida ühtki selget poliitilist joont – eriti seetõttu, et tal polnud, vastu pidiselt Gomulkale, ei parteis ega sõjaväes tegelikku toetust. Pärast mõningast kõhklemist liitus Nagy revolutsiooniga. 28. oktoobril kuulutas ta oma valitsuse valmisolekut täita mässajate nõudmisi. Ent taolisteks mõõndusteks oli nüüd juba ilmselgelt liiga hilja. Elanikkonna valdav enamik nõudis nüüd vabasid valimisi, nõukogude väeosade väljaviimist, maa väljaastumist Varssavi paktist, st idabloki kaitseliidust, ja Ungari neutraliteeti. 1. novembril võttis

Nagy need nõudmised vastu. Sellega oli tema saatus otsustatud. Sest isegi need poliitikud Moskvas, kes tahtsid anda Ungari peaministrile võimaluse oma jõududega rahutused kontrolli alla saada, hääletasid nüüd sõjalise sekkumise poolt. 4. novembril algas võitlus, mida saatis uue, Kadari poolt juhitud Ungari valitsuse väljakuulutamise. 6. novembril oli ülestõus vaatamata meeleheitlikule vastupanule maha surutud.

See Ungari tragöödia viimane vaatus jäi suuremalt jaolt samal ajal Egiptuses aset leidvate Prantsusmaa ja Inglismaa sõjaliste seikluste varju. Egiptuse ründamisel ei olnud algselt midagi pistmist revolutsiooniga Ungaris. Mõlemad Euroopa suurriigid tahtsid kindlustada oma koloniaalvõimu Ees-Aasias ja astusid seepärast koos Iisraeliga Nasseriga vastu, kes oli riigistanud Suessi kanali. 29. oktoobril ründas Iisrael Egiptust Siinai poolsaarel. 5. novembril vallutasid britid Port Saidi. Ent selleks ajaks oli regionaalkonfliktist saanud juba ohtlik ülemaailmne poliitiline kriis.

Sest Nõukogude Liit nägi nii Süürias kui ka Egiptuses liitlast. Seepärast ähvardas Hruštšov rünnata tuumaraketidega Londonit ja Pariisi. Läänes teati, et Nõukogude Liidul puudusid selleks tehnilised eeldused. Sellele vaatamata kasutasid Ameerika Ühendriigid Hruštšovi ähvarduse tõttu Läänes tekkinud rahutuse ära oma relvastumise intensiivistamiseks. Tõsist muret valmistas ameeriklastele siiski sõjalise konflikti võimalik laienemine Lähis-Ida ruumis. Seepärast peeti Nõukogude Liidu sekkumise takistamist Egiptuse konfliktis palju olulisemaks kui tegelemist Ungari elanike ülestõusuga. Sest valjuhäälselt kuulutatud Kesk- ja Ida-Euroopa kommunismi *roll back*-devisis koos sõjalise sekkumisega ka teispoole raudset eesriiet ei kuulunud ammu enam USA poliitika prioriteetide hulka.

Lisandus veel üks oluline faktor. Nii NSVL-is kui ka USA-s oli levinud veendumus, et külma sõja otsustavad konfliktid ei leia enam aset Euroopas, vaid “kolmanda maailma” maades. Euroopa piirid näisid olevat kindlustatud ja suisa betoneeritud. Aasias ja Aafrikas seevastu valitses eurooplaste koloniaalvõimu lagunemise

pöördumatult edeneva protsessi tõttu ideoloogiline ja poliitiline vaakum, mida kumbki suurriik püüdis täita oma huvidest lähtuvalt. Seepärast oli Bandungi konverents Indoneesias, kus 1955. aastal kogunesid delegaadid 29 Aafrika ja Aasia riigist, protestimaks kolonialismi, rassilise diskrimineerimise ja tuumarelvade vastu, nii USA kui ka Nõukogude Liidu suure poliitika jaoks palju olulisem kui revolutsioon Ungaris.

1956. aasta lõpus teadis nii Läänes kui Idas igaüks, kes suutis kainelt mõelda või keda läbielatu oli kainelt mõtlema pannud, “et vastupidiselt igasugusele propagandale eksisteeris ja funktsioneeris Ida ja Lääne huvisfääride süsteem (Jalta süsteem), mis baseerus Euroopa 1945. aasta *status quo* vastastikusel tunnustamisel ja määras automaatselt Ida-Euroopa regiooni saatuse”.³ Nõukogude Liit oli oma võimupiirkonda 1956. aastal edukalt kaitsnud. Kahtlemata oli seejuures ilmsiks saanud suure osa elanikkonna vägagi piiratud poolehoid. Sellest tulenes, et vanad autoritaarsed poliitikud – nagu näiteks Ulbricht DDR-is, Gheorghiu-Dej Rumeenias, Živkov Bulgaarias või Novotny Tšehhoslovakkias – olid jätkuvalt nõukogude ülemvõimu olulisimateks toetajateks, hoolimata kõigist destaliniseerimisloosungitest.

USA pidi teatavaks võtma, et tema ülivõimast majanduslikku ja sõjalist jõudu ei olnud võimalik otseselt muuta poliitiliseks mõjuvõimuks. Ühendriigid pidid samuti, vastupidiselt oma veendumusele ja valjuhäälselt kuulutatud kavatsusele kommunism “tagasi lüüa”, leppima Ungari sündmustega. See viis poliitilise paradigma vahetuseni: avaliku konfrontatsiooni asemele tõusid nüüd Läänes üha enam pikemale ajaperioodile suunatud püüdlused igal võimalusel toetada reformistlikke ja emantsipatoorseid muutusi rahvademokraatiate endi sees.

³ C. Bekes, *Die ungarische Revolution von 1956 und die Großmächte*. – Heinemann, Wiggershaus, *Das internationale Krisenjahr 1956*, 353–374, tsitaat lk 373.

KIRIKUTE REAKTSIOONID

Mida tähendasid need sündmused kirikute jaoks Ida- ja Lääne-Euroopas? Piirdun siinkohal peamiselt protestantlusega.

Poolas – kui selle riigiga alustada – jälgis protestantide väikese-arvuline vähemus arengut suure murega. Sest Gomulka ja Poola kardinal Wyszynski vahel sõlmitud kokkulepe maa heaolu nimel koostööd teha andis võimsa tõuke vanale hirmule, et taas kord tuleb jõuetu ja abituna seista silmitsi katoliku kiriku ja riigi ühtse rindega.⁴ Kirjeldatud olukorras arvasid protestantlikud kirikujuhid, et nende vajadused saavad kindlustatud ennekõike võimalikult tihedates ja lojaalsetes suhetes riigiga. Seejuures juhendusid nad kindlasti ka lootusest, et see hoiak tasub end ära, kuna kommunistliku riigi pakt katoliku kirikuga ei saa seesmiste vastuolude tõttu kuigi kaua kesta.

Ungaris kuulus umbes kolmandik elanikkonnast evangeelsesesse kirikusse. Luterlik vähemus seisis kõrvuti reformeeritud enamusega. Selle protestantluse mõju Ungari religiooslele ja eelkõige vaimsele elule oli traditsiooniliselt siiski oluliselt suurem kui statistilistest arvudest võis järeldada. See ei olnud mitte viimases järjekorras tingitud eeskujulikust koolisüsteemist, mille evangeelsed kogudused olid aastasadade vältel üles ehitanud ja mida nad olid juhtinud ning finantseerinud. Riik natsionaliseeris need koolid aastal 1948 koos kirikliku maaomandiga. Poliitiline surve, uued isikud kirikute juhtivatel positsioonidel ning spetsiifiline sotsiaalteoloogia põhjustasid üheskoos kirikute täieliku allumise kommunistlikule režiimile. Terve rida repressioone, vahistamisi ja vanglakaristusi röövis nii reformeeritud kui luterlike piiskoppide vastupanujõu ja -julguse. Kõrgelt lugupeetud isikud nagu Lajos Ordass (luterlane) ja Laszlo Ravasz (reformeeritud) pidid tagasi astuma. Nad asendati meestega, kes järgisid igas suhtes riiklikku

⁴ Vrd mh Leonid Luks, *Katholizismus und politische Macht im kommunistischen Polen 1945–1989* (Weimar, 1993).

joont – nagu luterlane Lajos Vetö või reformeeritud Janos Peter ja Albert Bereczky. Viimane oli 1948 Karl Barthi toetusel piiskopiks valitud. Ta mängis ka oikumeenilises liikumises olulist rolli ja oli üks diakoonilise teoloogia olulisemaid esindajaid. Diakooniline teoloogia mõistis idabloki sotsialismi teoreetilist toetamist ja praktilist edendamist kiriku peamise ülesandena. Vastupidised arvamused suruti süstemaatiliselt maha. Tähelepanuväärsel kombel tegutses riik vahetevahel tolerantsemalt kui kirik, kuna viimane oli riigilt võimutruult üle võtnud evangeelsete pastorite ja koguduste representeerimise ülesande.

Revolutsioon tõi uue pöörde. Diskrediteeritud piiskopid astusid koos terve rea kommunistliku režiimiga lähedalt seotud ilmikesindajatega tagasi. Vanad piiskopid seati jälle ametisse. 1956. aasta novembri alguses kuulutas Ravasz empaatiliselt: “Ungari reformeeritud kirik võlgneb rahvusliku ülestõusu kangelastele imetlust ja tunnustust: üliõpilastele, töölistele, sõduritele, meestele ja naistele, kes oma verd valades võitlesid välja meie moraalse vabastamise võidu. [---] Me tõdeme kahetsusega, et kirik kui maine institutsioon laskis ennast aheldada – rohkem, kui ta selleks tegelikult sunnitud oli – kirikuga hukatuslikus vastuolus oleva poliitilise võimu jõu ja kavaluse poolt. Nii jättis ta ka omaenese ülesanded hooletusse.”⁵ Seda üheselt mõistetavat poolehoiuavaldust Ungari rahvaülestõusule ei suutnud enam olematuks teha ka piiskopi hilisem avaldus, kus ta ütles: “See liikumine ei ole poliitiline liikumine. Aga me tahame rõhutada, et me pooldame ja toetame oma maa sotsialistliku ümberehitamist. Me eitame igasuguseid mõtteid ja püüdeid restauratsioonile.” Ülimalt kahtlasena pidi stalinistlike võimukandjate kõrvadele kõlama ka see, kui Ravasz palus oma kõnes Kirikute Maailmanõukogult ja Reformeeritud Maailmaliidult “vennalikku abi ja toetust”. Kirikute Maailmanõukogu rolli juurde tulen ma veel tagasi.

⁵ See ja järgnevad tsitaadid pärinevad Lukas Vischeri poolt kogutud materjalidest Vischeri kirjalikus pärandis, 994. 3. 50. 1, KMN-i arhiiv, Genf.

Palju diferentseeritumalt argumenteeris samal ajal Laszlo Pap, piiskopi asetäitja ja teoloogiaprofessor Budapestis. Salajases seisukohavõtus rõhutas ta hiljem, et ta olevat üsna suure reservatsioo-niga suhtunud Ravaszi ametisse ennistamise ja oma arvamust ka avalikult väljendanud.⁶ Pap jätkas:

Ka 23. oktoobril ja järgnevatel päevadel teadsin ma täpselt, et poliitiline ülestõus ei saa õnnestuda, sest selleks puudusid eeldused. Mina pidin aga oma võitluse kiriku nimel igal juhul ära pidama, sest see võitlus ei olnud poliitiliselt tingitud ja ei tohtinud ka poliitilisest situatsioonist sõltuda.

Täpselt samas vaimus oli kirjutanud Pap 1956. aasta novembri alguses: “Me tahame uskuda, et meie kirikus on käivitunud nüüd see protsess [evangeeliumi läbimurde protsess], ja et välised tegurid aitavad vaid radikaalsemalt ja kiiremini teostada seda, mis seesmiselt juba ammu teostumas oli.” Selle arusaamaga ei seisnud Pap oma kirikus üksinda. Võib-olla olid säärasele arusaamisele asjade käigust kaasa aidanud sündmused Poolas, kus kommunistid väidetavalt otsisid koostöövõimalusi katoliku kirikuga ega sekkunud viimase siseasjadesse. Illusioone lõi ka tõsiasi, et Kadari režiim laskis 1957. aasta suveni tegutseda värskest valitud kirikuvalitsustel. Ent juba 1958 oli taastatud kirikute survamise endine olukord. Koos paljude teiste teoloogide ja mitteteoloogidega kaotasid ka Ravasz, Ordass ja Pap oma koha, liikumisvabaduse ja sissetuleku.⁷

Milline oli Kirikute Maailmanõukogu (KMN, asukohaga Genfis) seisukoht nende sündmuste suhtes? 1956. aasta 28. juulist 5. augustini toimus Galyatetõs Ungaris KMN-i keskkomitee konverents, st umbes 90 liikmest koosneva juhtivorgani aastakoosolek. Kuna tegemist oli esimese koosolekuga idablokimaades, koguti Genfis intensiivselt informatsiooni kirikute olukorra kohta.⁸ Märts-

⁶ *Ibid.*, kiri 20.2.1960.

⁷ Vrd Zoltan Balog, Gerhard Sauter, *Mitarbeiter des Zeitgeistes?* (Frankfurt a. M., 1997), 25–32.

⁸ Tuginen järgnevas mh Eckhard van Hercki trükis ilmumata uurimusele: *Reaktion*

siks oli teada, et Ungaris oli küll olemas kiriklik opositsioon, mis siiski ei olnud praktiliselt esindatud ametlikes oikumeenilistes delegatsioonides. Informaator soovitas seepärast külastada võimalikult paljusid lihtsaid koguduseliikmeid, jutlustada saksa keeles – kuna saksa keelest saavat inimesed tõlgi abita aru – ja “mitte oodata liiga palju sõnu: Lugege tähendust käesurvest ja silmadest”! Juuni keskpaigas sai Visser’t Hooft Ameerika Kirikute Rahvusnõukogu (*National Council of Churches, NCC*) peasekretäriilt anonüümse teksti pealkirjaga *Tunnistuskirik Ungaris aastal 1956*. See dokument kirjeldas armutult tegelikku olukorda Ungaris: kirikuvalitsused tegutsesid täielikult kommunistliku poliitika sõiduvees. Pastoreid ja kogudusi kohtlesid nad diktaatorlikult. Ja kuna ainult nemad omasid sidemeid Kirikute Maailmanõukoguga, jagasid nad mitte ainult ühekülgsust, vaid ka teadlikult vale informatsiooni.

Võib oletada, et Visser’t Hooft ei saanud sellest kirjast teada midagi eriti uut. See, mis teda irriteeris, oli Ungari kirikute olukorra võrdlemine kiriku võitlusega natsionaalsotsialistlikul Saksamaal. KMN-i peasekretäri arvates ei olnud need kaks siiski võrreldavad. “Kus siis on tunnistuskogudused Ungaris?” küsis ta. “Ja mis tunnistuskirik see selline on, kes oma veendumusi avalikult ei tunnista?” Need argumendid näitavad veelkord, mil määral saksa evangeelne kirikuvõitlus oli paljude oikumeenikute – mitte sugugi ainult Visser’t Hoofti – jaoks koordinaatide süsteemiks, millest lähtuvalt nad hindasid sündmusi idablokimaades ja mõistsid kogu tervikut. Nii nägi Visser’t Hooft Ungari kiriklikus opositsioonis vaid üht gruppi teiste seas, kelle vastu ta lõpuks kaitses otsustavalt ka piiskop Bereczky käitumist.

Keskkomitee konverents Galyatetös kulges ülimalt sõbralikus õhkkonnas. Vestlustes Riikliku Kirikuasjade Ameti juhatajaga saadi luba teoloogide ja kirikujuhtide sõitudeks Läände ja isegi arutati

des Weltkirchenrates und des schweizerischen Protestantismus auf die Revolution in Ungarn (Bern, 1989).

võimalust piiskop Ordassi ametisse ennistamiseks. Võib vaid oletada, mil määral oli taoline vastutulelikkus põhjustatud üldisest rahulolematusest ja ebaselgest poliitilisest situatsioonist Ungaris 1956. aasta hilissuvel.

Aga iseenesestmõistetavalt ei olnud Galyatetö konverentsi ega selle raames peetud vestluste teemaks ettevalmistused revolutsiooniks. Viimasest ei saanud juba ainuüksi seetõttu juttugi olla, et ülestõus, nagu me nägime, puhkes täiesti spontaanselt. Põhjus, miks väited taolise seose olemasolust päevakorda tõusid, peitus mh ühes Visser't Hoofti erakordselt ebaõnnestunud formuleeringus. 1. novembril teatas ta uuele Ungari kirikuvalitsusele oma rõõmust selle üle, et survamiste aeg on nüüdsest minevik. Nüüd olevat võimalik hakata käima uut teed, millel KMN tahab abiks olla. Galyatetö olevat "oluliselt kaasa aidanud seda uut teed ette valmistada".

Ei pidanud tingimata olema umbusklik kommunist, et sellest formuleeringust välja lugeda KMN-i seotust Ungari revolutsiooniga, aga samuti selle heakskiitmist ja valmisolekut revolutsiooni jõudumööda aidata. Visser't Hooft pidas loomulikult humanitaarabi silmas. Ja viidates Galyatetöle tahtis ta väljendada – nagu ta hiljem põhjalikult seletas Ungari Riikliku Kirikuasjade Ameti juhile – Ungari ja KMN-i lootusi parema, st vaimulikuma kirikuvalitsuse moodustumisele. Visser't Hooft kinnitas, et neil mõtetel polnud midagi pistmist poliitikaga, veel vähem revolutsiooniga. Ent oma kommunistlikke vestluspartnereid tal nende argumentidega loomulikult veenda ei õnnestunud. Kommunistid jäid kindlale veendumusele – nagu idablokimaade juhid tervikuna –, et KMN-i näol on tegemist organisatsiooniga, mis religiooni kattevarjus ajab sotsialistlike riikide vastu suunatud poliitikat. Samas ei olnud Ungari parteijuhtkond eriti huvitatud vastuolude süvendamisest, eriti vahetult pärast rahvaülestõusu. Visser't Hooft ja KMN ei olnud eelnimetatud ebaõnnestunud väljenduste tõttu piisavalt sõltumatud, protesteerimaks avalikult NSVL-i ja Ungari kollaborantide tegevuse vastu. Selle asemel püüdsid KMN-i esindajad nii palju kui võimalik

kriitilisest olukorrast pääseda. Niisiis ei pärinenud kõige selgemad Ungari revolutsiooni allasurumise vastu suunatud seisukohavõtud mitte Genfist, vaid Briti Oikumeeniliselt Nõukogult ja Ameerika Kirikute Rahvusnõukogult.⁹ Nii taastusid KMN-i ja Ungari kirikujuhtide vahel peatselt jälle suhteliselt sõbralikud suhted – revolutsiooniohvrite pettumuseks ja kibestumuseks. Ent Genf tegutses 1958. a samuti nagu kümme aastat tagasi, kui pärast kirikuvalituste laialisaatmist loodi paratamatute poliitiliste ja kiriklike olude pinnal suhted uute piiskoppidega.

Idablokis levitatud ametlik sündmuste tõlgendus kõlas järgnevalt: tegemist oli Lääne poolt mahitatud ja massiivselt toetatud reaktsiooniliste ja fašistlike jõudude katsega hävitada kontrerevolutsiooni kaudu sotsialism. Samasugust interpretatsiooni proklameeris rahvusvaheliselt tunnustatud tšehhi teoloog Josef Hromádka. Eelkõige Lääne lugejaskonnale koostatud *Mõtetes Ungari kriisist* väljendas ta juba detsembris 1956 oma teoloogilist ja poliitilist nägemust sündmustest.¹⁰ Kõige kurja juureks arvas Hromádka olevat külma sõja, mis süvendab riikidevahelist umbusaldust, vaenulikkust ja vihkamist. Oikumeeniliste suhete üheks pakilisemaks ülesandeks pidas ta seetõttu “kõigi meie jõudude koondamist külma sõja lõpetamiseks”. Kes tahtnuks sellele vastu vaielda? Ent siis väitis Hromádka, et külma sõda õhutab just Lääne antikommunistlik ja nõukogudevaenulik hoiak. Ja sellest järeldas ta omakorda, et kõiki 1956. aasta sündmusi, millest siin juttu oli, juhiti Läänest. Isegi olukorras, kus kellelgi ei saanud veel olla ülevaadet kõigist rahvusvaheliste seoste üksikasjadest, oli Hromádka jaoks kõige olulisem selge: “Ei ole kahtlust selles, et Ungari ülestõus – nagu ka Suessi kanali konflikt – oli ettekääne idabloki võimu-

⁹ Üksikasjade kohta vt CGLA, Meetings 1956–1958, 428. 1. 06, KMN-i arhiiv, Genf. Täiesti alusetuks süüdistuseks tuleb pidada Z. Balogi väidet, et KMN-i passiivne taktika oli kavatsatud, valmistamiseks ette vene õigeuskiriku vastuvõtmist KMN-i liikmeks (Balog, Sauter, *Mitarbeiter des Zeitgeistes?*, 32).

¹⁰ Vt *Die Protestantischen Kirchen in der Tschechoslowakei*. Erinumber (8.12.1956), 1–8.

positsiooni vastu suunatud frontaalseks, laiaulatuslikuks rünnakuks [st rünnakuks, millele tuleb kõiki üles kutsuda].” Nagu me nägime, on siin tegemist jämeda ajaloolise väärhinnanguga, mis tulenes Hromádka ideoloogilisest piiratusest. Neile, kes sellele positsioonile asusid, oli siiski kõik selge, igasugused eristused olnuks vaid segavad faktorid. Tegelikult õhutas just see hoiak külma sõja ägenemist.

Hromádka argumenteeris kindlalt oma joont järgides edasi: teadagi oli tehtud vigu juba sotsialismi ülesehitamisel Nõukogude Liidus, kindlasti tehti vigu ka Ungaris. Ent see ei õigustanud eales kontrrevolutsiooni õudustegusid, millede olemasolus tšehhi teoloog oli sügavalt veendunud. Juba enne ülestõusu algust olevat Ungaris kommunistlikud poliitikud teinud kõik nendest oleneva sündmuste positiivseks arenguks. Aga see ei sobinud loomulikult kokku vaenulike jõudude kuritahtlike plaanidega. Praha professor kordas väsimatult oma väidet: “Ungarimaa oli kohutavate kontrrevolutsiooniliste kirgede, mõrvade ja pogrommide tunnistajaks, kus hukkusid tuhanded ja kümned tuhanded kommunistid, juudid ja teised kodanikud.” Hromádka pidi taoliste süüdistustega välja tulema, andmaks mingigi tõesusevarjundi oma teesile, et nõukogude vägede sissemarsis tõi ungari rahvale vabaduse! Iga erapooletu inimene pidi Hromádka arvates “tunnistama, et nõukogude armee sekku mine 4. novembril 1956 päästis Ungari mitte ainult kohutavast verevalamisest ja kaosest, vaid ka natsionaalšovinistlikust ja sotsiaalsest reaktsioonist, mis Ungarist alguse saanuna võinuks paisuda sõjaliseks konfliktiks kogu Kesk-Euroopas ja isegi Euroopas tervikuna”.

See oli idablokis, sh ka evangeelsetes kirikutes, aastakümneid Ungari sündmuste ainukeseks legitiimseks tõlgenduseks, mida propageeriti samamoodi ka Lääne-Euroopa “vasakpoolsetes” ringkondades. Kahtlematult argumenteeriti Läänes diferentseeritumalt. Aga põhimuster jäi samaks: laiaulatuslikke reforme ühiskonnas ja kirikus toetavad sotsialistlikud jõud saavutasid Idas olulist edu. Ent siis tuli ülestõus, mis tõi kiiresti võimule parempoolsed restauratiivsed grupeeringud. Viimased esitasid ebarealistlikke nõudmisi,

kuna tahtsid ajalooratast tagasi pöörata. Taoline hoiak väljendub näiteks Šveitsi Evangeelse Abiorganisatsiooni juhi pastor Hellsterni poolt olukorrale antud hinnangus 16. novembrist 1956.¹¹ Pärast seda, kui ta oli kirjeldanud oma sügavat muljet sellest, kui palju järeleandmisi oli tehtud Ungari kirikutele 1956. aasta jooksul, ei hinnanud ta revolutsiooni mitte ainult kui selle positiivse arengu katkemist, vaid ka kui restauratsiooni võimuhaaramist kirikus. Seejuures jahmatas Šveitsi abiorganisatsiooni esindajat eriti teade, “et evangeelne kirik vajab kohutaval hulgal vahendeid kogu koolisüsteemi ning kõigi kirikul baseeruvate haiglate ja asutuste töö taasalustamiseks”. Ja need vahendid pidi hankima Šveitsi Evangeelne Abiorganisatsioon!

Ei ole eriti oluline, et selle nõudmise esitasid ungarlased. Kahtlemata mängisid Ungari revolutsioonis teatud rolli ka konservatiivsed ja isegi restauratiivsed isikud ja faktorid. Ent sama ilmne on ka tõsiasi, et nende nädalate poliitilist ja kiriklikku tegelikkust Ungaris ei saa kokku võtta selle klišeelaadse iseloomustusega. Sotsialismi – milline see ka polnud – pooldajad ja kaasajooksikud elasid igatahes ka Läänes veendumuses, et ainult sel moel oli vaatamata kõigile tagasilöökidele, halvemustele ja kaotustele võimalik luua humaanne ja parem ühiskond. Ja see omakorda tähendas, et vastuseis või vastuhakk sellele nägemusele oli võrdne restauratsiooni ja reaktsiooniga. Kas taolises kontekstis oleks mõistetud selle Ungari professori sõnu, kes 2. jaanuaril 1957 kirjutas oma sõbrale Läänes: kuna valelik elu on osutunud mõttetuks ja pikemas perspektiivis väljakannatamatuks, on ungari rahva seas puhkenud kirjeldamatu tung tõe järele. Pigem juba surra, kui elada vales: see oli ungarlaste tegutsemise üldiseks põhimõtteks. Ja tõe teeb vabaks niihästi surmahirmust kui ka inimeste kartusest.

Mida tähendasid 1956. aasta sündmused Idas, eriti Ungaris, inimeste jaoks, kes otseselt või kaudselt nende sündmustega seotud olid, nii siin- kui sealpool raudset eesriiet? Millised tagajärjed olid

¹¹ Vrd märkus 5.

nendel sündmustel kirikuvalitsuste ja koguduste jaoks, üksikute kristlaste ja intelligentsi jaoks? Minu arusaamist mööda tugevdasid need sündmused Läänes, eriti kirikuringkondades, juba valitsevat antikommunismi. Idas seevastu võttis minu arvates võimust resignatsioon ja lootusetus. Ilmselt paljude inimeste tundeid võiks kirjeldada nii: me istume väljapääsmatult lõksus. Kas seejuures kasvas ka antikommunistlik meelsus? Kas üldse midagi kasvas? Ehk mõni teine jõud? Just teie teated ja informatsioon selle kohta on erakordselt olulised. Me ei tea praktiliselt midagi sellest, kuidas said inimesed, eriti aga kristlased, Baltimaades ja siin Eestis hakkama selle koormaga, mille suur poliitika nende õlule pani. Mida tähendasid need sündmused selle maa kirikutele, evangeelsetele kirikujuhtidele, lihtsatele kristlastele, kogudustele, professoritele, üliõpilastele ja kogu protestantlikule intelligentsile? Olen tänulik iga viite eest.

ALTERNATIIVID

Nii mõistetak ja arusaadav kui eitamise, jälestamise, resignatsiooni ja lootusetuse hoiak ka pole, see ei ole – vähemalt mitte kristlik – väljapääs. Kui nõukogudevastased muutused olid idabloki sees võimatud, sest Lääs ei saanud või ei tahtnud sõjaliselt sekkuda, siis pidid valitseva olukorra vastased tegema panuse revolutsioonilistele muutustele. Selle asjaolu formuleeris väga täpselt prantsuse filosoof ja publitsist Raymond Aron 1957. aastal:

On ilmne, millist järeldust peab julgema teha. Nii vangistatud rahvaste kui ka Lääne huvides on see, et kommunismivastane opositsioon jäaks esmalt režiimi sisse. Kuivõrd Lääs ei saa ega taha sekkuda, sest Nõukogude Liidul on revolutsioonide mahasurumiseks piisavalt vahendeid ja otsustavust, jääb ainukeseks välja-vaateks [---] kommunistliku praksise muutmine Nõukogude Liidus ja tema satteliitriikides.¹²

Nagu öeldud, järgisid seda poliitilist joont Lääne riigid pärast 1956. aastat.

Paralleelselt sellega, ent siiski omaenese kiriklike ja teoloogiliste veendumuste ja eesmärkide pinnal, kujundati samal ajal Idas välja mudelid, kuidas kristlased ja kogudused saaksid režiimis elada, ilma et nad alistuksid lootusetusele või et neis võtaks võimust allumatus. Esimene eeskuju, millest siinkohal juttu tuleb, pärineb – ja mitte sugugi juhuslikult – DDR-ist. 1956. aasta sündmused olid viinud kommunistlike võimukandjate senisest intensiivsema tegevuseni Ida-Saksamaa eraldumiseks Lääne-Saksamaast. Selle juurde kuulus kristlaste, koguduste ja kirikuvalitsuste pistelise tagakiusamise kõrval ka demonstratiivne keeldumine rääkimast tollal veel kõiki saksa kirikuid hõlmava Saksamaa Evangeelse Kiriku (SEK) esindajatega. Kommunistide arusaama kohaselt eksisteeris kaks teineteise suhtes põhimõtteliselt vaenulikult meelestatud Saksa riiki. SEK seisis seejuures Lääne teenistuses, st klassivaenlase, sõjahimulise ameerika imperialismi teenistuses. Erinevate kirikujuhtide püüdlused seda polariseerumist ülima vastutulelikkusega pidurdada ei kandnud vilja.

Saamaks keerulise olukorra taustal selgust DDR-i evangeelsete kirikute põhimõttelise positsiooni ja edasise tee osas, tegid DDR-i delegaadid ettepaneku võimalikult ruttu kokku kutsuda ülesaksa-maaline SEK-i kirikukogu. See kirikukogu leidis aset 27.–29. juunil Berliinis (Spandau linnajaos). Teemaks oli *Ruum evangeeliumi jaoks Idas ja Läänes*. Selle kogunemise silmapaistvaimaks sündmuseks oli Cottbusi (DDR) kindralsuperintendent Günter Jacobi referaat. Tema arutluste motoks oli tees, et “kätte on jõudnud Konstantinuse ajajärgu lõpp”.¹² Jacob ei taotlenud ajaloolist diferentseerimist. Üsna üldjooneliselt visandas ta pildi ajajärgust, kus “kõigi privileegidega varustatud kristlik religioon” omas ühiskonnas

¹² Tsiteeritud teosest: Pierre Grémion, *Intelligence de l'Anticommunisme* (Paris, 1995), 238.

¹³ *Kirchliches Jahrbuch* (1956), 9–16.

ühest “monopolipositsiooni”, kuna ta proklameeris “riiki kindlustavat ja valitsevat ühiskonnakihti toetavat maailmavaadet”. See aeg olevat nüüd tagasipöördumatult möödas. Jacob nimetas kaks põhjust. Üks tema jaoks oluline põhjus seisnes Jeesuse Kristuse evangeeliumi taasavastamises Karl Barthi dialektilise teoloogia kaudu. See oli tõdemus, et ei saa eksisteerida mingisugust sidekriipskristlust, ei saa olla loomulikku suhet ühelt poolt ilmutuse ja teiselt poolt kultuuri, rahva, sotsialismi või konservatismi vahel. Teine “Konstantinuse ajajärgu” lõppemise põhjus, ehkki pigem väline, peitus Jacobi sõnul DDR-is domineerivas ideoloogilises ja poliitilises reaalsuses. See reaalsus tõi Günter Jacobi veendumuse kohaselt ilmsiks selle, mida põhimõtteliselt, st teoloogiliselt juba ammu teati.

Nii seisnevat DDR-i ja teiste idablokimaade olukorra suur eelis selles, et siin elavat inimesed tõelisuses, selle asemel et Lääne inimeste kombel anduda “ohtlikele illusioonidele” ja püüda kahtlaste vahenditega kinni mätsida reaalsuse “tõeliselt alarmeerivaid sümptomeid”. Idas seevastu olevat “õhk juba selge, puhas ja avatud”. Ja seepärast eksisteerivat siin ka paremad eeldused “ruumi tekkimiseks evangeeliumile”.

Mida see tähendas, seda seletas kindralsuperintendent “vana kristlaskonna” näite varal. Sama tumedates värvides nagu ta enne oli kujutanud Konstantinuse ajajärku, sama helgelt ja rõõmsalt säras nüüd tema mõttearendustes vanaaja kiriku kuju. Algkristlased ei olevat pidanud läbirääkimisi “endale ruumi kindlustamiseks”. Nad ei vallutanud võimupositsioone, ei korraldanud protestiaktioone. Selle asemel tunnistasid nad “lihtsameelselt ja siiralt” evangeeliumi ja astusid tagakiusamistele vastu “kibestumuseta kannatuses ja teenivas andumuses”. Selle deviisi kohaselt pidavat elama kristlased ka DDR-is.

Pärast illusioonide lõppemist Konstantinuse ajajärgu suhtes ja pöördudes tagasi algkristliku tunnistuse juurde, ei ole meil õigust nõuda riigilt privileege ja monopole evangeeliumi toetamiseks. Me võime riigile vaid öelda, millist tegevusvabadust kirik evangeeliumi teenis-

tuses vajab, kuna ta on selleks kuulekuses Issanda vastu kohustatud.¹⁴

Kui DDR-i kristlased oleksid valmis minema seda teed, kogeksid nad sarnaselt algkristlastele, et “nad saavad Jeesuse Kristuse kogudusena just siis evangeeliumi kuulutada, kui nad loobuvad kogu enesekindlusest ja enesetöestamisest”. See oli kindlasti üsna ebaajalooline nägemus. Ent igapäevaste masendavate kogemuste taustal vaenuliku sõjaka süsteemiga, mille suhtes oldi kaitsetud ja jõuetud, pakkus Günter Jacobi proklameeritud paradigmatavahetus lohutust ja tuge: normaalne olukord, millest kristlased peavad lähtuma, ei valitse mitte Läänes, vaid Idas.

Laiema kõlapinna leidsid need mõtted Johannes Hameli 1957 ilmunud väikese brošüüri vahendusel *Kristlane DDR-is*.¹⁵ Nende arutluste kaalukust tõendab ainuüksi tõsiasi, et sellest brošüürist ilmus ühe aasta jooksul mitu kordustrukki. Hamel pöördus DDR-i lihtsate kristlaste ja tavaliste koguduste poole. Ta ei ilustanud midagi. Samal ajal hoiatas ta illusiooni eest, et olukorda saaks parandada kirikuvalitsuste vastutulekuga riigi nõudmistele. “Kursimuutusest saaks kasu vaid kiriku “funktsionäärid”. Nende tee ja käekäik on aga vaid üliväike osake DDR-i kristlaskonna teest ja käekäigust.” Hameli arvates ei peitunud tegelik probleem mitte kirikuvalitsustes, vaid palju sügavamal. Miks, küsis ta, kuulevad DDR-i kogudused kiriklikes seisukohavõttudes ja juhtnöörides esmajärjekorras või isegi eranditult Idas valitseva olukorra eitamist? Sellega vaid süvendatakse kirikurahva valdavas enamuses niikuinii valitsevat kalduvust “sisemiseks emigratsiooniks”. Alates pühapäevastest jutlustest ja lõpetades kirikukogude ja piiskoppide sõnavõttudega – kõikjal puudus Hameli arvates “meile, meiega ja meie läbi Jeesuses Kristuses toimiva Jumala õigluse juubeldav jaatamine”. Aga see olevatki otsustav. “Alles selles jaatuses saab tõendatud

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Johannes Hamel, *Christ in der DDR* (Berlin, 1957).

DDR-i kristlaste tegelik kristlikkus.”

Hameli kindla veendumuse kohaselt ei kuulunud tulevik enam rahvakirikule, vaid väikesele hulgale julgetele, tunnistavatele kristlastele. Sest ainult nemad olevat suutelised Ida-Saksamaa võimukandjatega teisiti, st evangeeliumile vastavalt ümber käima. Hameli arvates erineks see võimukandjate jaatamine hetkel valitsevast.

Meie võimukandjatele suunatud “jah” ei ole võimu poolt soovitud heakskiit. See ei saa olla ka jaatamine vääriti mõistetud luterluse kombel, kus alati öeldakse “jah”, kui kohatakse valitsevat võimu. See ei saa olla ka jah-sõna joobunud tunnetuses, mis “salajase ilmutuse” jõul peab olemasolevat valitsemisvormi teistest tulevikujõulisemaks. See meie, meile kingitud ja meilt nõutud “jah” meie võimuhalduritele saab olla sõnas ja teos väljendatud ning ainult vastavuses jah-sõnaga Jumalale, kes armastas seda maailma, kes seda maailma hoiab ja kes on selle maailma allutanud oma Pojale.¹⁶

Kuidas sai kirjeldatud nägemust rakendada DDR-i koguduste ja kristlaste igapäevases elus? Hamel üritas seda teha ühe teise teoloogilise abstraktsiooni abil, võttes kasutusele vanakirikliku mõiste “kolmas sugupõlv”. See väljend ütles, et antiikajal tavapärase sotsiaalsed ja poliitilised eraldusmüürid mehe ja naise, vabade ja orjade, kultuurrahva ja barbarite vahel ei kehti enam tänaste kristlaste jaoks, sest nemad elavad teisel ajal. Sõja- ja sõjajärgsel ajal oli seda mõistet kasutanud eriti Visser’t Hooft, väljendamaks selle abil oikumeeniliste suhete reaalsust ja kristlaste omavahelist seotust, sõltumata rahvuslikest, ideoloogilistest ja poliitilistest vastuoludest. Siiski oli ka seal – nagu juba antiikajal – väga selgelt ilmsiks tulnud, et rääkimine “kolmandast sugupõlvest” sobis küll põhimõtteliselt uue ja teistsuguse perspektiivi avamiseks, aga see mõiste ei asendanud ja ei asenda kindlasti sotsiaaleetilisi juhiseid või juhtnööre. Ent see ei olnud 1956. aasta kõikehõlmavate vapustuste taustal ilmselt ka oluline. Pigem läks, vähemalt DDR-is, vaja

¹⁶ *Ibid.*

abi paradiglavahetuseks, teoloogiliseks ja poliitiliseks ümberorienteerumiseks.

Võib-olla oli taoliste arutluste näol tegemist saksa – või veel parem: saksa-saksa – eripäraga. Ent ei saa jätta tähele panemata, et sarnased teoloogilised mõtted mängisid hiljem kaalukat rolli ka idabloki oikumeenilises liikumises. Alguses näis olukord siin siiski teistsugusena. Riigi ja kommunistliku partei surve rõhus kõiki idabloki kirikuid palju raskemini kui DDR-i evangeelseid kirikuid. Mida sai Lääs teha, leevendamaks seda viletsust?

Juba 1954. aastal olid mõned natsionaalsotsialismi ajal tunnistuskirikusse kuulunud Lääne-Saksa kirikujuhid võtnud vastu otsuse üles ehitada üleeuroopaline võrgustik, millesse pidid kuuluma kiriklikud grupeeringud ja ringid nii Lääne- kui Ida-Euroopast.¹⁷ Selle ettevõtmise initsiaatorite hulka kuulusid Heinrich Held ja Ernst Wilm, vastavalt Reinimaa ja Vestfaali kirikute juhid (piiskopi tasemel). Olulist toetust pakkus neile varasem Oldenburgi ülemkirikunõunik Heinz Kloppenburg. Viimane oli 1947–1950 osalenud KMN-i põgenike abistamistöös ja omas seeläbi olulisi isiklikke sidemeid Genfis. Neid sidemeid kasutas ta nüüd kavatsetava ettevõtmise huvides ära, hankides mh ideid, häáli ja eksperthinnanguid.

Täiesti ootamatult kogus projekt toetust KMN-i 2. täiskogu istungjärgul Evanstonis USA-s 1954. aasta augustis. Selle istungjärgu üleskutses seisis kirjas: “Me kutsume kirikujuhte nendes maades, kus valitsevad riikidevahelised pinged, üles vastastikusteks külaskäikudeks, et nad õpiksid teineteist ja teineteise maad paremini mõistma, tugevdaksid sel moel osaduskondlikke sidemeid ja aitaksid kaasa rahvastevahelisele leppimisele.”¹⁸ Peateema

¹⁷ Vrd järgneva kohta: Martin Greschat, *Der Protestantismus und die Entstehung der Europäischen Gemeinschaft*. – M. Greschat, W. Loth, hrsg., *Die Christen und die Entstehung der Europäischen Gemeinschaft* (Stuttgart, 1994), 25–96, eriti 68jj.

¹⁸ *Evanston spricht. Botschaft und Berichte der 2. Vollversammlung des Ökumenischen Rates der Kirchen in Evanston, Illinois/USA 15. bis 31. August 1954* (Zürich, 1954), 74.

raames toimunud konkreetset arutlused – sõja ja tuumarelvade eitamine, desarmeerimine ja rahvusvahelised relvastuskontrollid, eriti aga kaasa aitamine kõigist ideoloogilistest ja poliitilistest barjääridest kõrgemalseisva teineteisemõistmise ja leppimise saavutamisele – vastasid täpselt neile eesmärkidele, mida järgisid Kloppenburg ja tema sõbrad.

Kõigepealt asusid nad elavdama juba olemasolevaid kiriklikke kontakte. Sel ajal eksisteerisid Prantsuse-Saksa Vennasnõukogu, Skandinaavia-Saksa Kirikukonvent ja seni silmatorkamatult tegutsenud Reinimaa Kiriku, Vestfaali Kiriku ja Briti Kirikunõukogu ühendus. Nende kontaktide elavdamine õnnestus sedavõrd, et 1955. aasta septembri lõpus peeti Brüsselis ühine konverents. Sellest võttis osa umbes 40 inimest Belgia, Madalmaade, Reinimaa ja Vestfaali kirikust ning samuti mitmeid vaatlajaid. Kokkutulekul domineeris kaks teemat. Esmalt arutleti selle üle, kuidas luua olemasolevate kirikukonventide baasil, mis hetkel olid moodustatud vastavalt ühest Saksamaa kirikust ja ühest kirikust mõnel teisel maal, uus, kõiki osapooli hõlmav organisatsioon. See tähendab luua ring senise tähe asemel, nagu ütles Wilm. Teise teemaderingi moodustasid diskussioonid selle üle, kuidas saaks seda ühendust rakendada eriti idabloki protestantlike vähemuskirikute toetamiseks. Istungjärgu olulisimaks teemaks oligi üleeuroopaline abistamistahe. Kõnelejad distantseerusid korduvalt ja rõhutatult Euroopas levinud eeskujudest ja tegevustest. Need tundusid kõnelejatele eranditult liiga läänelikena ja seetõttu nii geograafiliselt, poliitiliselt kui ideoloogiliselt lihtsalt kasutamiskõlbmatutena. Selle asemel tuli rõhutada ja puudustkannatavaid ligimesi aidata evangeeliumi vaimus. Taolist abi ei suudaks kirikud oma suuruse ja organisatsioonilise ülesehituse tõttu osutada, väitis Niemöller. Seepärast vajavat nad konvente “pioneerüksustena”. Kist, Oud Poelgesti reformeeritud õppekeskuse juhataja, kuulutas: “Tänini elasime oma rahva perekonna rüpes. Nüüd on meie ülesandeks leida Euroopa jaoks eetika.” Ta jätkas: “Euroopa ei ole mingi idee, vaid meie geograafilise regiooni asjalik kirjeldus. Me ei ela Aasias, vaid siin. Aga just

siin saab selgeks: ülesannet, mille püstitab meile Aasia, saame asuda õigesti lahendama ainult Euroopast lähtudes.”

Brüsseli konverentsi lõpus otsustati aasta pärast (1956) pidada teine ja suurem Euroopa kirikute konverents. Selleks oli aga vaja eelnevalt luua sidemed Saksamaa Evangeelse Kirikuga, Skandinaaviamaade luterlastega, Luterliku Maailmaliiduga, anglikaani kirikuga ja Kirikute Maailmanõukoguga. Sidemete loomine oli selles suhtes keeruline ettevõtmine, et enamik neist nõukogudest või institutsioonidest ei hinnanud Brüsseli konverentsi ettevõtmisi eriti kõrgelt. Seepärast tuleb selle konverentsi initsiaatorite üliosavaks käiguks lugeda tõsiasi, et vaid mõned nädalad pärast konverentsi esitasid kolm kõrget Tšehhoslovakkia kirikutegelast, nimelt Praha professor Hromádka, Slovaki peapiiskop Chabada ning Tšehhi vennastekoguduse sinodi eesistuja Hajek samasisulise kirjaliku pöördumise Grubbile, tollase Kirikute Maailmanõukogu Rahvusvaheliste Asjade Kirikliku Komisjoni juhatajale, piiskop Liljele kui Saksamaa Ühinenud Luterliku Kiriku eesistujale, ning Boegnerile, Prantsuse Kirikute Liidu presidendile. Pöördumises esitasid nad nõrkinud järelepärimise, miks nimetatud kiriklikud institutsioonid ometi kõhklevad neid Brüsseli konverentsi otsuseid ellu viimast, mis olid suunatud Ida-Euroopa kirikute integratsioonile.

Nagu öeldud, kõik räägib selle poolt, et selle Tšehhoslovakkia initsiatiivi näol oli tegemist sihipärase ja Brüsseli konverentsi korraldajatega kokku lepitud aktsiooniga. Plaan tekkis võib-olla juba 1955. aasta kevadel, kui Hromádka viibis Reinimaa Kiriku külalisesena Lääne-Saksamaal. Ükski Prahast kirja saanud oikumeenilistest nõukogudest ei olnud selle hetkeni Brüsseli konverentsiga ühinenud. Ent nüüd – pärast seda, kui Ida-Euroopa kristlased olid väljendanud huvi Lääne vastu, st koostöökontaktide vastu Brüsseli konverentsist osavõtnutega, ei saanud enam Wilmi, Heldi ja Kloppenburgi ümber kogunenud inimeste pingutustest uhkelt mööda vaadata.

Tšehhoslovakkia oikumeeniline initsiatiiv muutis siiski oluliselt Brüsseli ringi algset eesmärgiasetust. Sest nüüd ei olnud enam tegemist väikestest gruppidest koosneva liikumisega, “pioneer-

üksuste” koostöoga, vaid Praha soovis korraldada Euroopa mõlema osa ametlike kiriklike delegatsioonide kohtumist. Nendega pidid liituma veel ida õigeuskirikud, kes astusid KMN-i liikmeks teatavasti alles 1961.

Paneb imestama, kui kiiresti ja iseenesestmõistetavalt nõustus Brüsseli komisjon nende nõudmistega. Seeläbi sattusid nüüd aga KMN-i esindajad Genfis omakorda olulistesse raskustesse. Nad olid sunnitud kaasa lööma, kui nad ei tahtnud leppida sellega, et Brüsselis ehitatakse üles oma KMN. Sellegipoolest ei kiitnud nad Brüsseli tegutsemist sugugi heaks. SEK-i nõukogu eesistuja piiskop Dibelius küsis nõrduvalt, kuidas tema Lääne-Saksa kolleegid tulevad mõttele nõrgestada kristlaste ja kirikute ühist kommunismivastast rinnet. Visser't Hooft argumenteeris pragmaatilisemalt. 1956. aasta lõpus kritiseeris ta oma kaasmaalast, Madalmaade Reformeeritud Kiriku peasekretär Egbert Emmenit, kellest vahepeal oli saanud Brüsseli juhtivnõukogu liige: kuidas te saate üheskoos Kadari režiimi ungari kollaborantidega ja nende valjuhääle kaitsja Hromádkaga kutsuda kiriklikule konverentsile?

Süüdistatavad jätsid oma projekti poliitilise dimensiooni üheselt kõrvale ja keskendusid selle asemel vaimulikele eesmärkidele. Nii rõhutas Emmen, et nüüd jätkatakse Idas ju ainult seda, mida Visser't Hooft ja noor KMN tegid natsionaalsotsialismi ja eriti II Maailmasõja ajal, nimelt väljendatakse kristlaste omavahelist, kõiki piire ületavat seotust. Kloppenburg küsis oma kirjas Dibeliusele, kas on võimalik eitada seda, et “teisel pool” on kristlasi, kes vaimulikult janunevad Lääne kristlastega ühinemise järele, tunnevad rõõmu külaskäikude üle ja saavad abi teadmisesest, et teiste maade kristlased ei jäta neid nende raskustes üksi? Ta rõhutas, et idabloki maade kristlased pole üksnes teoloogide ja kirikupoliitikute arutluste ning pedagoogika objekt, vaid ennekõike inimesed, kes kuuluvad Kristuse kaudu nendega ühte. Kloppenburg küsis, mis kirik see veel oleks, kui ta ei tunnistaks seda reaalselt eksisteerivat osadust.

Need erinevad seisukohad võimendasid probleeme. Siin kõne all olnud raskused saatsid ka Euroopa kirikute konverentsi, mis

toimus 1957. aasta mai lõpus Liselundis Taanis, aga samuti selle grupi edasist tegutsemist, mille organiseerimiseks Euroopa Kirikute Konverentsina (EKK) astuti Liselundis otsustav samm. Väga oluliseks olid ja jäid teoloogide ja kirikujuhtide, lihtinimeste ja -kristlaste omavahelised kohtumised, sõltumata sellest, millisest Euroopa osast nad pärit olid. Need vestlused – eriti eraviisilised, aga ka ametlikud – omasid erakordselt suurt tähendust. Palju tähtsusetumad olid EKK arvukad resolutsioonid ja otsused. Need jäid valdavalt ülimalt üldsõnalisteks. Kogunemiste hinnaks oli: ei saadud rääkida konkreetselt, sest siis oleks reaalselt eksisteerivad vastuolud otsekohe teravalt esile tulnud. Ja seda teadis iga EKK üritustel osaleja. Ei lootusetus ega resignatsioon, ei järsk eitamine ega kompromissitu antikommunistlik hoiak suutnud pakkuda Ida-Euroopa inimestele ja kristlastele rahuldavat vastust. Või ehk siiski? Kahtlemata nõudsid minu poolt visandatud alternatiivid valmisolekut ja ka oskust käia noateral. Kas see oli paratamatult määratud nurjumisele? Kindlasti mitte. Miks see ühel kui teisel pool ei õnnestunud? Veel kord pean paluma teilt abi. Me teame, eriti Läänes, liiga vähe sellest kristluse lähiajaloo ülimalt tähtsast etapist. Aidake kaasa, et see nii ei jääks! “Jutustage teineteisele oma elulugusid. Kuulake, et te üksteist paremini mõistaksite,” seisab kirjas ühes hiljuti ilmunud raamatus, milles käsitletakse Ida- ja Lääne-Saksamaalt pärit inimeste raskusi teineteise mõistmisel.¹⁹ Jutustada ja kuulata – just see ongi oluline.

Saksa keelest tõlkinud Siret Rutiku

¹⁹ Johannes Richter, *Gehversuche* (Leipzig, 1999), 114.